

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

УДК: 316.4.063.7 (477) «1919»

Роман ПОДКУР*

Ф. Держинський у взаєминах ВЧКта ВУЧК у 1919 р.

У статті досліджується роль Ф. Держинського у формуванні взаємовідносин між ВЧК та ВУЧК у 1919 р.

Ключові слова: Ф. Держинський, М. Лацис, ВЧК, ВУЧК.

Створення та функціонування органів державної безпеки комуністичної доби незмінно пов'язувалося з діяльністю одного з лідерів більшовицької партії – Фелікса Держинського. Саме він, згідно з опублікованими документами, на засіданні РНК радянської Росії 20 грудня 1917 р. запропонував системне бачення майбутнього органу з боротьби проти саботажників і контрреволюції, «із чийого боку вона не виходила б»¹.

---

* *Подкур Роман Юрійович* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, старший науковий співробітник Відділу по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ.

¹ В. И. Ленин и ВЧК: Сб. док. (1917–1922 гг.). – Москва: Политиздат, 1975. – С. 34–37. Див. також: *Подкур Р.* Створення ВЧК: інтерпретація відомої проблеми // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2004. – № 1/2. – С. 17–34.

Упродовж усього радянського періоду постать цього діяча вважалася майже легендарною. Жоден виступ вищої посадової особи спецслужби або міліції СРСР не обходився без цитування, згадок про Ф. Дзержинського. Його бюсти та портрети прикрашали не лише музейні експозиції «чекістських кабінетів», а й робочі кабінети керівників органів державної безпеки й міліції.

У контексті більшовицької ідеологеми про «полум'яного революціонера», «інтернаціоналіста», «творця радянських органів державної безпеки» публікувалися його листи та щоденники, вибрані твори, біографії. Ще 1939 р. було санкціоновано друк витягів зі щоденника Ф. Дзержинського із передмовою та коментарем його дружини – Софії. Переклад російською мовою зробив відомий більшовик Ф. Кон². Щоденникові записи та деякі листи з доповненнями перевидавалися впродовж 1950–1980-х рр. ще тричі³.

Вибрані твори «залізного Фелікса» традиційно друкувалися на річниці створення органів державної безпеки. Перше одностомне видання побачило світ у 1947 р.⁴ Двотомний «творчий доробок» Ф. Дзержинського (виступи, газетні статті, листи) було опубліковано 1957 р. до 40-річчя ВЧК. У подальшому з невеликими доповненнями його перевидавали 1967 та 1977 рр. В останньому виданні до першого тому ввійшло 15, другого – 20 нових документів. Листи Ф. Дзержинського до В. Межлаука (від 2 грудня 1923 р.), В. Куйбишева (від 20 жовтня 1924 р.), О. Гінзбург (від 23 жовтня 1924 р.), О. Долгова (від 25 січня 1925 р.) публікувалися вперше⁵.

² *Дзержинский Ф.Э.* Из дневника / Пер. Ф. Кон, предисл. и прим. С. Дзержинской. – Б. м.: Молодая гвардия, 1939. – 125 с.

³ *Дзержинский Ф.Э.* Дневник заключённого. Письма / Предисл. С. Дзержинской. – Москва: Молодая гвардия, 1956. – 191 с.; *Его же.* Дневник заключённого. Письма. – Москва: Молодая гвардия, 1966. – 333 с.; *Его же.* Дневник заключённого. Письма. – Москва: Молодая гвардия, 1984. – 287 с.

⁴ *Дзержинский Ф.Э.* Избранные статьи и речи: 1908–1926. – Москва: Госполитиздат, 1947. – 390 с.

⁵ *Дзержинский Ф.Э.* Избранные произведения: В 2 т. – Москва: Политиздат, 1977. – Т. 1. – С. 8.

Лідери ВКП(б) активно підтримували «міф Дзержинського». Його часто згадували в офіційних промовах. Так, 20 липня 1936 р., у X-ту річницю смерті, на загальноміських зборах московського активу та працівників НКВД відповідну промову виголосив А. Мікоян. Згодом, у розпал «Великого терору» 1937 р., цей виступ надрукували тиражем 110 тис. примірників⁶.

Значна увага приділялася спогадам про цього діяча. Вони публікувалися за схемою: Ф. Дзержинський – творець ВЧК–ОГПУ й організатор боротьби з контрреволюцією; Ф. Дзержинський – борець з економічною розрухою; Ф. Дзержинський – організатор боротьби з безпритульністю; Ф. Дзержинський – вірний товариш, скромний, людяний, справедливий керівник, якого поважали навіть вороги⁷.

Одним із перших біографів став Ф. Кон, котрий 1939 р. опублікував першу офіційну біографію Ф. Дзержинського⁸. Порівняльна характеристика виданих за радянської доби біографічних публікацій свідчить про усталене бажання зобразити Ф. Дзержинського особистістю без будь-яких людських вад. В окремих оприлюднених епізодах його професійної діяльності вказувалося на «самопожертву в ім'я революції», надмірну довіру до людей, виняткову працездатність, що призводила до різкого погіршення здоров'я. Цілком імовірно, читача підводили до думки про «максималізм життя», котрий став певною «вадою» міфологізованої постаті Ф. Дзержинського⁹.

---

⁶ *Микоян А.И.* Феликс Дзержинский. – Москва: Партиздат, 1937. – 24 с.

⁷ *Рассказы о Дзержинском: Сборник воспоминаний.* – Москва: Детская лит-ра, 1965. – 272 с.; *Рыцарь революции: Воспоминания современников.* – Москва: Политиздат, 1967. – 335 с.; *О Феликсе Дзержинском: Воспоминания, очерки, статьи современников.* – Москва: Политиздат, 1987. – 335 с. Див. також: *Дзержинская С.С.* В годы великих боёв. – Москва: Мысль, 1975. – 502 с.

⁸ *Кон Ф.* Феликс Эдмундович Дзержинский: Биографический очерк. – Москва: Молодая гвардия, 1939. – 108 с.

⁹ *Феликс Эдмундович Дзержинский: 1877–1926: [Альбом].* – Москва: Искусство, 1951. – 170 с.; *Зубов Н.И.* Ф.Э. Дзержинский: Биография. – Москва: Госполитиздат, 1963. – 335 с.; *Дмитриев Ю.* Первый чекист: Дзержинский: Эпизоды героической жизни. – Вып. 4. – Москва: Молодая

«Архівна революція» 1990-х рр. кардинально змінила бачення як істориків, так і пересічних громадян стосовно, здавалося б, давно відомих подій і персонажів. Виявлені та опубліковані документи продемонстрували реальну роль голови ВЧК у розгортанні мережі місцевих надзвичайних комісій, переслідуванні політичних опонентів більшовицької партії, ліквідації «контрреволюційних закатів», проведенні масових політичних репресій. Так, Ю. Фельштинський опублікував документи, що зберігалися в Гуверівському інституті (США) про створення та діяльність ВЧК. Дослідники отримали уявлення щодо структури й меж компетенції надзвичайної комісії. Під обкладинкою збірника також побачила світ книга С. Дукельського «ЧК в Україні», тираж якої було знищено в 1923 р.¹⁰

Ю. Фельштинський акцентує увагу на обґрунтуванні Ф. Держинським системи заручництва, цитуючи наказ президії ВЧК № 208 від 17 грудня 1919 р.:

«Що таке заручник... (так у тексті. – Р. П.) Це полонений того суспільства чи тієї організації, що з нами бореться. Причому такий член, який має цінність, яким супротивник дорожить, який може служити запорукою того, що противник заради нього не загубить, не розстріляє нашого полоненого товариша. Із цього ви зрозумієте, що заручниками варто брати тільки тих людей, які мають вагу в очах контрреволюціонерів»¹¹.

Дослідник особливо наголошує на участі Ф. Держинського в організації «червоного терору», масових розстрілів «контрреволюціонерів» і заручників.

гвардия, 1968. – 224 с.; Феликс Эдмундович Дзержинский: Биография. – Москва: Политиздат, 1977. – 494 с.; *Корольков Ю.М.* Феликс – значит счастливый...: Повесть о Феликсе Дзержинском. – Москва: Политиздат, 1974. – 463 с.; *Сорин С.Г.* Товарищ Дзержинский: Поэма. – Москва: Сов. писатель, 1957. – 63 с.

¹⁰ *Фельштинский Ю.Г.* ВЧК–ГПУ. – Москва: Изд-во гуманитарной лит-ры, 1995. – 272 с.

¹¹ Див.: *Фельштинский Ю.Г.* ВЧК–ГПУ...– 272с.; Ф. Э. Дзержинский – председатель ВЧК–ОГПУ: 1917–1926 / Сост. А. А. Плеханов, А. М. Плеханов. – Москва: МФД, Материк, 2007. – С. 148–149.

У започаткованій О. Яковлевим документальної серії «Россия – XX век» побачили світ чимало збірників документів, об'єднаних під назвою «Лубянка». Матеріали з архівосховищ Федеральної служби безпеки Російської Федерації, Державного архіву Російської Федерації та Російського державного архіву соціально-політичної історії розкрили конкретні напрями діяльності Ф. Дзержинського на чолі ВЧК–ГПУ–ОГПУ. Вони підтверджують гіпотезу про формування ВЧК як «бойового загону партії», «чорноробів революції»¹².

Відомі російські дослідники О. та А. Плеханови у цій серії опублікували документальний збірник, присвячений ролі Ф. Дзержинського у створенні та діяльності ВЧК–ОГПУ, прикордонних і внутрішніх військ. Упорядники стверджують, що в різних архівах було виявлено понад 5 тис. документів, із них опубліковано 1164¹³. На сьогодні це найбільш повний документальний збірник про Ф. Дзержинського в контексті його діяльності як голови ВЧК–ОГПУ. Таке комплексне дослідження, на думку упорядників, доводить, що саме за Ф. Дзержинського було закладено негативні тенденції в діяльності органів державної безпеки, котрі зумовили їх перетворення на знаряддя боротьби з власним народом, інструмент жорсткого політичного контролю в політиці, ідеології, економіці, збройних силах, державному апараті, громадських організаціях.

У 2013 р. у видавництві «Молодая гвардия» у серії «Жизнь замечательных людей» було опубліковано перше на пострадянському просторі біографічне дослідження про Ф. Дзержинського. Його автор – С. Кредов – намагався подати цю постать на тлі епохи, показати дії в конкретних обставинах, моральні су-

¹² Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ: 1917–1991: Справочник / Под ред. акад. А. Н. Яковлева; авт.-сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – Москва: МФД, 2003. – 768 с.; Лубянка: Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД: Архив Сталина: Документы высших органов партийной и государственной власти: Январь 1922 – декабрь 1936 / Под ред. акад. А. Н. Яковлева; сост.: В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова. – Москва: МФД, 2003. – 912 с. та ін.

¹³ Ф. Э. Дзержинский – председатель ВЧК–ОГПУ: 1917–1926 / Сост.: А. А. Плеханов, А. М. Плеханов. – Москва: МФД, Материк, 2007. – 872 с.

перечності. З осудом ставлячись до підписаних наказів про масовий терор, С. Кредов наголошував, що Ф. Дзержинський очолював спецслужбу країни в період громадянської війни, саме цим і зумовлювалися його «криваві накази». Водночас автор цитує спогади сучасників, які розповідали про допомогу «залізного Фелікса» інтелігенції з продуктами та житлом, звільнення з ув'язнення, суворе покарання однопартійців за хабарництво й грабунки, боротьбу проти катувань політичних опонентів тощо¹⁴.

Однак досі маловідомою сторінкою залишається участь Ф. Дзержинського в налагодженні взаємовідносин ВЧК (рос. «Всероссийская чрезвычайная комиссия») та ВУЧК (рос. «Всеукраинская чрезвычайная комиссия»). У радянській історіографії акцентувалося на значній допомозі ВЧК при створенні та кадровому наповненні ВУЧК¹⁵. Зокрема, на органічній єдності двох відомств наполягали Л. Маймескулов, А. Рогожин, В. Сташис¹⁶.

Цікаво, що автори означили існування ряду регіональних органів «боротьби з контрреволюцією», починаючи з грудня 1917 р., у Харкові (штаб С. Петриківського), Одесі (Вища автономна комісія по боротьбі з румунською та українською націоналістичною контрреволюцією на чолі з Х. Раковським), Києві (ВРК, очолюваний А. Івановим). Окремі місцеві надзвичайні органи поширювали свою діяльність на сусідні регіони. Зокрема Харківський губернський головний штаб по боротьбі з контрреволюцією 27 лютого 1918 р. було перейменовано на Головний штаб Донецької республіки по боротьбі з контрреволюцією, а його компетенція поширювалася на Донбас та Харківщину.

Загальноукраїнський статус мала Надзвичайна комісія Народного секретаріату для захисту країни й революції, яку очолював Ю. Коцюбинський. Л. Маймескулов та його колеги вказували, що ця інституція лише заклала підвалини

---

¹⁴ Кредов С. Дзержинский. – Москва: Молодая гвардия, 2013. – 368 с.

¹⁵ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – К.: Политиздат Украины, 1971. – 392 с.

¹⁶ Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). – Х.: Основа, 1990. – С. 26–28.

«створення спеціального органу боротьби з контрреволюцією на Україні в масштабі республіки»¹⁷.

Дійсно, новостворена комісія спрямовувалася на вирішення цілого комплексу проблем і в першу чергу передбачалася організація військового опору австрійсько-німецькій окупації України.

Існування регіональних надзвичайних комісій «по боротьбі з контрреволюцією» начебто виглядало закономірним процесом в умовах революції. Однак їх очолювали члени РСДРП(б), здебільшого вихідці з Росії, Польщі, Румунії. Зокрема А. Іванов, член більшовицької партії з 1906 р., походив із Костромської губернії; С. Петриківський, більшовик із 1911 р., був вихідцем з Любліна; Х. Раковський, партієць із 1917 р., народився в Південній Добруджі й т. д. Цікава у цьому контексті постать Ю. Коцюбинського, котрий з'явився на світ у Вінниці й довгий час проживав у Чернігові. Утім, його погляди на ситуацію в Україні 1917–1919 рр., як члена РСДРП(б) із 1913 р., практично нічим не відрізнялися від політичної позиції лідерів радянської Росії. Такий побіжний аналіз керівництва надзвичайних комісій загалом пояснює спрямованість їхньої діяльності в Україні та роль представників російського більшовизму у формуванні українських радянських органів влади, зокрема й державної безпеки.

І все ж регіональні «надзвичайні комісії по боротьбі з контрреволюцією» через об'єктивні історичні обставини не змогли стати повноцінними «бойовими загонами партії» на українських теренах. Виконання Брестського мирного договору, окупація України військами Австро-Угорщини та Німеччини, прихід до влади у квітні 1918 р. гетьмана П. Скоропадського – усе це зумовило фактичний розпуск тимчасового уряду радянської України.

Цілеспрямована боротьба РКП(б) та КП(б)У проти «гетьманату Скоропадського» та австрійсько-німецької окупації під гаслами «незалежної радянської України», окрім формування червоних повстанських загонів підкріплювалася створенням надзвичайних комісій у не окупованих районах України. Звичайно, така робота проводилася лише з санкції колегії ВЧК на

---

¹⁷ *Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В.* Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). – С. 33–34.

чолі з Ф. Держинським. Із погляду керівників ВЧК, це був виправданий крок. *По-перше*, розгортання «радянської» партизанської війни в окремі моменти набувало небажаних для московського керівництва обертів, бо деякі командири селянських загонів пасивно або ж відверто негативно ставилися до ідеї «диктатури пролетаріату». *По-друге*, чекісти проводили контррозвідувальне забезпечення українсько-російського прикордоння.

Слід відзначити, що ЦК КП(б)У та Всеукраїнський центральний військово-революційний комітет (ВЦВРК) дали згоду на створення таких місцевих комісій та їх підпорядкування безпосередньо ВЧК. Рішення українських радянських керівників цілком узгоджувалося з тодішнім політичним контекстом. У квітні 1918 р. нарком національностей Й. Сталін заявив голові ЦВК радянської України В. Затонському про необхідність припинити «гратися в уряд і республіку»¹⁸. Натомість голова Народного секретаріату М. Скрипник, який очолював українську радянську делегацію під час візиту до РСФРР, 6 квітня 1918 р. заявив, що

«ЦВК України та Народний секретаріат мають джерелами своїх дій не те чи інше ставлення того чи іншого наркома Російської Федерації, а волю трудящих мас України»¹⁹.

Таку реакцію українських більшовиків зумовила не лише безпеляційність Й. Сталіна, а й ухвалення 3 квітня 1918 р. Раднаркомо РСФРР постанови про визнання незалежності радянської України²⁰. Втручання В. Леніна у цей конфлікт тоді зняло певну політичну й міжособистісну напругу.

---

¹⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1, оп. 1, спр. 7 в, ч. 1, арк. 64. Див. також: *Солдатенко В.Ф.* Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. У 4 т. – Т. II: Рік 1918. – К.: Світогляд, 2009. – С. 126.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 1, спр. 7 в, ч. 1, арк. 57. Див. також: *Солдатенко В.Ф.* Україна в революційну добу... – Т. II. – С. 127.

²⁰ Постановление Совета народных комиссаров по поводу декларации Украинской Советской Республики; Приём чрезвычайного посольства Украинской Советской Республики // Известия ВЦИК. – 1918. – № 65. – 4 апреля. Див. також: *Єфіменко Г.Г.* Взаємовідносини Кремля та радянсь-

Подальші події – розпуск Народного секретаріату у квітні 1918 р. та ухвали І з'їзду КП(б)У в липні того ж року про входження української партійної організації як складової частини до РКП(б) – фактично поставили очільників місцевих більшовиків у залежність від Кремля. Водночас, керуючись політичною необхідністю, лідери російської компартії зовні начебто підтримували «незалежницький» статус України. Відтак у випадку створення надзвичайних комісій на теренах радянської України дозвіл ЦК КП(б)У та ВЦВРК був демонстрацією «незалежного статусу» республіки. Як наслідок, у серпні 1918 р. в Почепі на Чернігівщині постала Чернігівська губЧК, якій підпорядковувалися Стародубська, Остерська, Суразька та Мглинська повітові ЧК²¹.

Ситуація різко змінилася після денонсації 13 листопада 1918 р. Брестського договору. Уже 15 листопада голова ВЧК Ф. Держинський підписав наказ про «створення ВЧК на окупованій території». Його було направлено Петроградській, Великолуцькій, Новгородській, Псковській, Смоленській, Могилівській, Брянській, Орловській, Курській губернським надзвичайним комісіям. Посилаючись на ухвалу Всеросійського ЦВК, Ф. Держинський наказав негайно формувати місцеві надзвичайні комісії, а

«там, де немає можливості – створювати нелегальні надзвичайні комісії типу закордонної розвідки».

Він наполягав:

«Загальне устремління повинно бути спрямоване на те, щоб усі окуповані території покрити мережею надзвичайок».

Окремим пунктом Ф. Держинський зазначив, що ці заходи слід поширити на Україну, Білорусь, Литву та інші республіки, які були формально незалежними від радянської Росії. Підкрес-

---

кої України: економічний аспект (1917–1919 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – С. 84.

²¹ *Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташич В.В.* Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). – С. 36.

лювалося, що поточна робота зі створення надзвичайних комісій координуватиметься з «комуністичними осередками»²².

Уже 20 листопада 1918 р., згідно з виданим мандатом, співробітника центрального апарату ВЧК М. Потаскаєва було призначено інструктором окружного прикордонного відділу Курської ЧК і за погодженням із ЦК КП(б)У він брав участь у створенні прикордонної ЧК у м. Коренево Курської губернії (на кордоні з Україною). Вибір саме М. Потаскаєва для організації надзвичайних комісій на українсько-російському прикордонні зумовлювався знанням ним місцевої ситуації. Ще 10 липня 1918 р. Харківська комуністична організація рекомендувала його на роботу до колеги ВЧК²³.

Імовірно, що більшовицькі лідери Росії покладали на місцеві ЧК за межами РСФРР не лише функцію «нелегальної розвідки та контррозвідки», але й «бойових загонів» місцевих парторганізацій для захоплення влади. Тому декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 3 грудня 1918 р. про організацію Всеукраїнської надзвичайної комісії (рос. ВУЧК) на чолі зі І. Шварцом (виходець із Миколаєва, член РСДРП(б) з 1899 р.)²⁴ став закономірним кроком у діяльності більшовиків в Україні. Згідно з цим актом, ВУЧК підпорядковувалася Тимчасовому робітничо-селянському уряду²⁵.

Однак створення ВУЧК збіглося з конфліктом, який виник в уряді радянської України між представниками «правих» та «лівих» груп впливу у ЦК КП(б)У. Вони по-різному оцінювали перспективи розвитку політичної ситуації, подальшу розбудову партійно-державного апарату республіки та його підпорядкованість. Діячі з «правого крила», очолювані Ф. Сергєєвим-Артемом (завідуючий військовим відділом уряду радянської України) та Е. Квірінгом (секретар ЦК КП(б)У), вважали створення уряду УСРР «передчасним», «певною формальністю», і

²² Ф. Э. Дзержинский – председатель ВЧК–ОГПУ: 1917–1926. – С. 85.

²³ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – С. 20, 22.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 2, арк. 7.

²⁵ Там само.

наполюгали на повному підпорядкуванні українських партійних і виконавчих органів вищому партійно-державному керівництву РСФРР. Натомість голова Тимчасового робітничо-селянського уряду України Г. П'ятаков (представник «лівого крила») обстоював розбудову виконавчих органів із відповідним підпорядкуванням їх урядові республіки. Маючи більшість у ЦК КП(б)У і посилаючись на партійну дисципліну, лідери «правих» Ф. Сергєєв-Артем та Е. Квірінг наполюгали на узгодженні практичних кроків уряду УСРР із ЦК КП(б)У²⁶.

У цьому контексті підпорядкування ВУЧК безпосередньо урядові означало, що контроль органу боротьби з контрреволюцією та політичною опозицією здійснювали «ліві», власне сам Г. П'ятаков. Така ситуація не влаштовувала Ф. Сергєєва-Артема та Е. Квірінга. Тому на засіданні уряду 12 грудня 1918 р. було ухвалене рішення про розробку останнім системи підпорядкованості «надзвичайок» та підготовку «Положення про організацію надзвичайних комісій». Уже 14 грудня на наступному засіданні уряду Е. Квірінг мав представити ці документи для обговорення та затвердження²⁷.

Зважаючи на наявність гострого конфлікту в уряді радянської України й небезпеку впливу на ВУЧК «лівих», очолюваних Г. П'ятаковим, Ф. Дзержинський 21 грудня 1918 р. запропонував РНК РСФРР розпустити Всеукраїнську надзвичайну комісію:

«Усі місцеві надзвичайні комісії на Україні підпорядковуються й керуються інструкціями та вказівками Всеросійської надзвичайної комісії».

Для реалізації цього рішення ВЧК направляла до республіканського РНК свого представника для контролю виконання місцевими ЧК рішень ВЧК²⁸. Отже, Ф. Дзержинський фактично підтримував «праве крило» у ЦК КП(б)У й теж виступив прихильником концентрації влади в руках партійно-державного керівництва РСФРР, особливо в умовах громадянської війни.

²⁶ Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу... – Т. III: Рік 1919. – К.: Світогляд, 2010. – С. 28–29.

²⁷ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 13, арк. 17.

²⁸ Государственный архив Российской Федерации, ф. 130, оп. 2, д. 96, л. 80.

Але у РНК РСФРР не прислухалися до пропозиції очільника ВЧК. Натомість 27 грудня 1918 р. на засіданні уряд радянської України повторно ухвалив створення ВУЧК при відділі внутрішніх справ, який очолював В. Аверін (представник «правого крила»). Тобто каральний орган замість безпосереднього підпорядкування голові уряду ставав структурною одиницею відділу внутрішніх справ²⁹. Цікаво, що автори документального збірника «На защите революции» опублікували декрет про створення ВУЧК від 3 грудня 1918 р. із посиланням «Собрание узаконений УССР» від 1919 р.³⁰, не коментуючи ані парадоксальне подвійне підпорядкування (відділу внутрішніх справ та голові уряду УСРР), ані причини ухвалення нової постанови уряду УСРР про створення ВУЧК від 27 грудня 1918 р. В останній передбачалося:

- підпорядкування всіх місцевих надзвичайних комісій, що знаходилися за колишньою демаркаційною лінією, ВУЧК;
- негайне налагодження зв'язку ВУЧК із місцевими надзвичайними комісіями;
- організація керівниками ВУЧК об'їзду місцевих ЧК для інструктування їхніх співробітників;
- підготовка ВУЧК у тижневий термін «наради представників ЧК для вироблення інструкцій».

Зважаючи на спільність ідеологічних засад, уряд УСРР вирішив ліквідувати надзвичайні комісії на кордоні з РСФРР, а їхній особовий склад передавався в розпорядження фронтових ЧК³¹.

Водночас усвідомлення ВУЧК як «української радянської спецслужби» у лідерів КП(б)У та Тимчасового уряду радянської України не відбулося. Свідченням цього стало використан-

---

²⁹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 13, арк. 19; На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – С. 29–30.

³⁰ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – С. 29–30.

³¹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 13, арк. 19–19 зв.

ня у протоколах його засідань абрєвіатури «ВЧК»³². Імовірно, що рєспубліканські лідери не бачили різниці між ВЧК та ВУЧК через подібність виконуваних завдань та постійний контроль і контакти з російськими колегами. У цьому контексті закономірним стало ухвалення постанови уряду УСРР від 27 січня 1919 р., в якій вимагалось від ВУЧК «надати представникам ВЧК повне сприяння у даних їм завданнях»³³.

З іншого боку, у документах цілком можлива й банальна друкарська помилка. Але автори-упорядники збірника «На защите революции», публікуючи витяги з протоколів засідання уряду про діяльність новоствореної Всеукраїнської надзвичайної комісії, змінили написання абрєвіатури, не зазначивши авторського втручання в текст документа³⁴.

Іншим способом впливу стало відрядження керівництвом ВЧК своїх співробітників до ВУЧК. На засіданні президії ВЧК 28 січня 1919 р. було ухвалене рішення про «направлення необхідної кількості людей» на чолі з Й. Соріним (Блувштейном) для роботи в «Українському ЧК». Підбір кадрів доручався інструкторському відділу ВЧК³⁵.

Наприкінці березня 1919 р. до ВУЧК було направлено одного з найближчих соратників Ф. Держинського і його довірену особу – М. Лациса. У липні–листопаді 1918 р. він очолював ЧК Чехословацького фронту, Казанську ЧК, трибунал 5-ї армії Східного фронту. До відрядження в Україну обіймав посаду члена колегії ВЧК та начальника секретного відділу. Отже, набув достатнього організаторського досвіду боротьби з контрреволюцією, довів свою політичну лояльність.

Відрядження одного з провідних керівників ВЧК в Україну для організації діяльності ВУЧК означало не лише «обмін досвідом». Паралельно із ЦК КП(б)У М. Лацис мав здійснювати в першу чергу жорсткий організаційний та політичний контроль

³² ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 13, арк. 26–26 зв.

³³ Там само, арк. 102.

³⁴ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – С. 32–33.

³⁵ Там же. – С. 37.

за ВУЧК. Самі українські комуністичні лідери на той момент, імовірно, не мали нічого проти такого кроку. Відтак 2 квітня 1919 р. постановою РНК УСРР М. Лациса було призначено головою ВУЧК³⁶.

Таке рішення цілком вкладалося в русло політики Ф. Держинського, спрямованої на контроль над новоствореною ВУЧК і фактичне підпорядкування її ВЧК. Тим паче, що організаційно перша розбудовувалася за прикладом другої. Так, президія ВЧК ще 9 березня 1919 р. ухвалила рішення про створення на території України особливих відділів «за типом існуючих у межах радянської Росії». Створення таких відділів доручалося М. Лацису, якого Ф. Держинський уже тоді планував призначити головою ВУЧК³⁷.

Установчі документи щодо діяльності окремих підрозділів ВУЧК не лише текстуально збігалися з відповідною документацією ВЧК, а й ухвалювалися керівництвом РСФРР. Зокрема більшість пунктів «Положення про особливі відділи Всеукраїнської надзвичайної комісії» були ідентичними документам особливих відділів ВЧК. «Положення...» засвідчило, що діяльність особливого відділу ВУЧК підпорядковується ВЧК. Так, керівником призначався один із членів колегії ВУЧК із подальшим затвердженням Реввійськрадою РСФРР. Водночас останній надавалося право пропонувати власну кандидатуру з подальшим погодженням із ВЧК. Керівники місцевих особливих відділів призначалися ВЧК або за поданням місцевих губЧК, або особисто керівництвом карального органу РСФРР. ВЧК мала право безпосередньо керувати особливими відділами губЧК, фронтовими та прикордонними ЧК на теренах України. Погодження з ВУЧК вимагалося лише за умови зміни організаційної структури особливих відділів. Вказане «Положення...» підписав нарком РСФРР у військових справах Л. Троцький, член Реввійськрази С. Аралов, голова ВЧК Ф. Держинський. Документ

---

³⁶ СУ УСРР. – 1919. – С. 421; На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – С. 49.

³⁷ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – С. 47.

було затверджено ВЦВК РСФРР із вимогою «неухильно виконувати вказане положення» за підписом голови ВЦВК Я. Свердлова та секретаря ВЦВК В. Аванесова³⁸. Нове «Положення про особливі відділи ВУЧК» було ухвалене урядом УСРР лише 6 травня 1919 р.³⁹

Події початку червня 1919 р. лише посилили спроби Ф. Держинського повністю підпорядкувати українські надзвичайні комісії ВЧК. Підставою стало рішення політбюро ЦК РКП(б) від 1 червня 1919 р.⁴⁰, оформлене того ж дня відповідною постановою ВЦВК РСФРР «Про об'єднання радянських республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії для боротьби зі світовим імперіалізмом»⁴¹. Документ передбачав зосередження управління військовим командуванням, радами народного господарства, управління залізницями, фінансами, комісаріатами праці вказаних республік у вищого партійно-державного керівництва РСФРР.

Ще одним формальним приводом для жорсткого контролю за ВУЧК стали численні скарги на масові розстріли та пограбування з боку співробітників місцевих апаратів. Хоча це було загальною вадою й ЧК у РСФРР, але керівництво ВЧК надало цьому факту особливого розголосу для демонстрації нездатності українських колег координувати боротьбу з «контрреволюцією».

У листі до В. Леніна голова ВУЧК М. Лацис наголошував на кадрових проблемах українських надзвичайних комісій. До складу місцевих ЧК, писав він, потрапило чимало осіб, які бажали задовольнити власні матеріальні проблеми. Вони поча-

³⁸ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 38, арк. 7–7 зв.

³⁹ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – С. 67.

⁴⁰ Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ), ф. 17, оп. 3, д. 10, л. 1–2.

⁴¹ Декрет ВЦИК от 1 июня 1919 г. «Об объединении советских республик: России, Украины, Латвии, Литвы, Белоруссии для борьбы с мировым империализмом» // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. – Москва, 1919. – № 21. – 6 июня. – С. 280–281.

ли проводити масові реквізиції, арешти, погроми, а незадоволених ув'язнювали. М. Лацис скаржився, що навіть керівництво ВЧК відряджало в Україну

«осіб, котрих вигнали із ЧК у Москві як малопридатних та малонадійних».

Одну з причин масового пограбування населення М. Лацис убачав у залученні місцевих надзвичайних комісій до боротьби зі спекуляцією. Не маючи чітких указівок, чекісти та партійці самі визначали «спекулянтів» і «кількість необхідного продовольства та майна». Така «революційна ініціатива» підкріплювалася вказівками місцевого партійного керівництва. Так, на засіданні 20 травня 1919 р. секретар Київського губкому В. Чернявський доручив голові Київської ЧК П. Дегтяренку

«звернути увагу на спекулянтів, біржу Семадіні, кафе і комісійні магазини»⁴².

Зважаючи на масові скарги громадян на реквізиції співробітниками місцевих ЧК М. Лацис вирішив приймати до неї «тільки комуністів (більшовиків)». У вже згаданому листі до В. Леніна він писав, що був

«змушений піти на великі поступки для поліпшення складу надзвичайних комісій і позбутися постійних нарікань та погромів».

М. Лацис ліквідував повітові ЧК і заборонив проводити розслідування за фактами дрібної спекуляції, забирати будь-які речі, крім речових доказів, під час проведення арештів та обшуків⁴³. В. Ленін у листі до М. Лациса від 4 червня 1919 р. наголошував, що

«на Україні Чека принесли чимало зла, бо були дуже рано створені і впустили до себе чимало тих, що примазалися»⁴⁴.

Тому політбюро ЦК КП(б)У підтримало ініціативу М. Лациса та врахувало оцінку В. Леніним перебігу боротьби з «контррево-

---

⁴² На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – С. 83.

⁴³ В. И. Ленин и ВЧК: Сб. док. (1917–1922 гг.). – С. 213.

⁴⁴ Там же. – С. 212.

люцією». На засіданні 4 серпня 1919 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову про зміни до декрету про створення ВУЧК:

«У відданні ВУЧК залишаються справи про посадові злочини і стосовно великої спекуляції, що межує з контрреволюцією»⁴⁵.

Проблемою також залишалися типові як для надзвичайних комісій РСФРР, так і УСРР масові розстріли заручників. Голова РНК УСРР Х. Раковський у листі до В. Леніна від 9 серпня 1919 р. писав:

«Я постійно стежив за її [ВУЧК] роботою, щоб вона не захоплювалася розстрілами за швидко складеними списками замість того, аби створювати розшуковий апарат, захоплювати дійсних петлюрівців та денікінців. Після оголошення “червоного терору” через повстання Григор’єва Київська губерньська ЧК розстріляла 30 заручників із членів колишнього Союзу російського народу та колишніх царських чиновників. Коли потім вони збиралися розстріляти ще 15 осіб і я переверив разом із Лацисом біографічні дані цих осіб, то виявилось, що тільки двох серед них можна вважати злісними і небезпечними ворогами. Загалом у Києві було розстріляно понад 300 осіб».

Х. Раковський акцентував увагу В. Леніна на відсутності постійного телеграфного зв’язку із губерніями, відтак й українському радянському урядові й керівництву ВУЧК «не вдається керувати достатньо пильно» боротьбою з «контрреволюцією», тож

«змушені давати більш широкий простір місцевій ініціативі із ризиком, що вона не завжди влучить у ціль»⁴⁶.

Такі оцінки лише додавали аргументів Ф. Дзержинському для ліквідації ВУЧК як загальноукраїнської самостійної структури.

Посилаючись на постанову ВЦВК РСФРР від 1 червня 1919 р. та необхідність реорганізації роботи ВУЧК з огляду на масові скарги населення, голова ВЧК Ф. Дзержинський на початку

⁴⁵ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – С. 115.

⁴⁶ РГАСПИ, ф. 17, оп. 84, д. 12, л. 16–17.

червня звернувся до ЦК РКП(б) із пропозицією затвердити наступну схему організації ЧК на території України та Криму. Він наполягав, що

«ВЧК є керівним органом боротьби із контрреволюцією не лише на території Великої Росії, а й на території радянських республік України та Криму».

Відтак Ф. Держинський пропонував:

- підпорядкувати всі ЧК на території України та Криму безпосередньо ВЧК, що діє «на підставі положень про ВЧК та місцеві ЧК»;
- для посилення централізації боротьби з «контрреволюцією» зобов'язати голову Київської ЧК контролювати та інструктувати згідно зі вказівками ВЧК всі надзвичайні комісії України та Криму;
- фінансування місцевих комісій України та Криму здійснювати через ВЧК відповідно до штатного розпису, затвердженого для місцевих ЧК, керуючись уже згаданою постановою ВЦВК від 1 червня 1919 р. «про об'єднання радянських республік»⁴⁷.

Концентрація всіх ниток управління у ЦК РКП(б) та РНК РСФРР була цілком типовою позицією серед партійно-радянських лідерів Росії. Вони переконували керівників національних республік, що в умовах громадянської війни – це єдиний спосіб «для перемоги над світовою буржуазією». Й. Сталін, Ф. Держинський – у РСФРР, К. Ворошилов, Ф. Сергєєв (Артем), Е. Квірінг – в Україні активно підтримували таку лінію РКП(б).

Але українські лідери не уникли звинувачень у «самостійності». Так, на засіданні Організаційного бюро РКП(б) від 21 липня 1919 р. за присутності Л. Каменєва, Ф. Держинського, Я. Петерса, І. Смілги, О. Белобородова, О. Стасової, С. Могилевського, В. Максимовського, К. Новгородцева та ін. серед решти питань обговорювалася «ситуація в Києві». Доповідав співробітник ВЧК С. Могилевський, який певний час працював

⁴⁷ РГАСПИ, ф. 17, оп. 66, д. 89, л. 81.

в органах юстиції України і ревтрибуналі 12-ї армії. Він відверто заявив, що значна частина часу відповідальних працівників ЦК КП(б)У марнується на

«непотрібне написання декретів, підготовку кримінального уложення й т. д.».

Члени Організаційного бюро категорично висловилися, щоб партійці,

«які працюють в обласних ЦВК (так у тексті. – Р. П.), не видавали ніяких декретів без дозволу ЦК [РКП(б)]. Питання остаточно повинно бути затверджене політбюро».

Для запобігання «самостійництву» українського керівництва члени Оргбюро ЦК РКП(б) ухвалили два рішення – про підпорядкування надзвичайних комісій України ВЧК та про відсутність необхідності видання «особливого» декрету про посадові злочини. Оргбюро вирішило, що обидва рішення остаточно теж повинні ухвалюватися на політбюро ЦК РКП(б). Водночас Ф. Держинський пропонував надіслати в республіку

«достатньо сильну людину, яка б боролася із самостійністю України»⁴⁸.

Ініціатива Ф. Держинського здобула попередню підтримку, бо із 9 присутніх на цьому засіданні Оргбюро ЦК РКП(б) 4 були або діючими, або колишніми чекістами (сам Ф. Держинський, а також С. Могилевський, Я. Петерс, О. Стасова).

Знаючи про зміну підпорядкованості ВУЧК, Ф. Держинський наступного дня, 22 липня 1919 р., написав листа голові ВУЧК М. Лацису. Це була відповідь на пропозиції останнього про реорганізацію ВУЧК та «зміни ситуації в Україні». Ф. Держинський звинуватив голову ВУЧК у «самостійництві»:

«[...] стосовно нас Ви стали самостійником, стали таким об'єктивно. Що Ви робили – ми не знали, зв'язку постійного із нами не підтримували. До нас по допомогу й указівки про боротьбу з самостійністю не зверталися. Дозволяли собі без нашого відома робити нововведення й реорганізації. Не шу-

---

⁴⁸ РГАСПИ, ф. 17, оп. 112, д. 6, л. 141.

каючи та не маючи нашої підтримки, Ви не здатні були боротися з розхлябаністю і прожектерством українських установ. Маючи підтримку (та й яку?) лише в української влади, Ви не могли бути достатньо рішучим і твердим. Будучи в дуже важких умовах, Ви не радилися з нами, яку лінію проводити, щоб зіпертися на більш широкі шари населення й не бути так блискуче ізольованими (ЧК). Наприкінці, я думаю, ЧК на Україні, як свого часу у нас, у Великоросії, ЧК губернські, повинні бути органами Центру, і завданням ВУЧК має бути проведення політики ЦК РКП на Україні. Тоді, звичайно, багато з радянських установ України були б проти Вас, але за Вами були б робітничі маси й історія, тобто Ваша діяльність дала б істотні результати (я маю на увазі наведення трудової та радянської дисципліни в усіх областях і боротьбу з розхлябаністю, партизанщиною, базіканням і т. д.)»⁴⁹.

У листі Ф. Держинський загалом різко відгукнувся про «самостійність наших окраїнних республік». Він уважав доцільним

«введення повсякчасної максимальної економії та швидкості [прийняття рішень], що досягається дисципліною й підпорядкуванням єдиному центру».

Ф. Держинський убачав

«нещастя в тому, що всі раднаркоми й інші урядові органи окраїнних республік приймали себе всерйоз, начебто вони могли бути державними урядами».

Він означив таку ситуація як «митрофанство»⁵⁰ та «політичну вузькість».

У цьому листі Ф. Держинський чітко зафіксував декілька позицій вищого партійно-державного керівництва РСФРР стосовно національних республік. По-перше, різко негативне ставлення до національно-державних утворень та їхнього керівництва. Ішлося не лише про необхідність погоджувати з національними урядами рішення ЦК РКП(б) та РНК РСФРР, що в умовах громадянської війни збільшувало термін реакції на поточні

⁴⁹ Ф. Э. Держинский – председатель ВЧК–ОГПУ: 1917–1926. – С. 135.

⁵⁰ Мався на увазі лінивий, грубий, розхлябаний, нездатний до навчання Митрофанушка – герой комедії Д. Фонвізіна «Недоросль».

події. До складу національних урядів входили не тільки політично лояльні до РКП(б) особи. Окремі члени більшовицької партії, зважаючи на проголошені ідеологічні засади в галузі «національного питання», наполягали на праві уряду республіки вирішувати назрілі проблеми з урахуванням місцевих особливостей та потреб. По-друге, до складу урядових установ, зокрема України, входило чимало осіб, які були або членами КП(б)У – вихідцями з національних партій лівого спрямування, або залишалися членами партій українських соціал-демократів, українських есерів та ін. Останні, зважаючи на небезпеку ліквідації державності України, підтримували більшовиків у боротьбі з «контрреволюцією». Вони сподівалися, що після завершення громадянської війни партії лівого спрямування зможуть вибудувати принципи національно-державного устрою й реалізувати власну програму національно-економічного та культурного відродження. Упевненість лівим партіям надавала могутня «селянська стихія», що демонструвала бажання розбудувати національну державу.

Схожу оцінку взаємовідносин УСРР та РСФРР зробив нарком державного контролю республіки А. Йоффе в листі від 15 липня 1919 р. до члена політбюро ЦК РКП(б), наркома фінансів РСФРР М. Крестинського. Він писав:

«Чув я, що Ви зайняті питанням розробки конкретних форм злиття Великої Росії з Україною. Дозвольте поділитися з Вами своїми міркуваннями після майже двох місяців української роботи. Формально-юридичне возз'єднання Великої Росії й України, тобто вироблення якихось форм федерації, на мою думку, передчасне».

А. Йоффе описав два чинники, що заважали федералізації:
по-перше,

«існувала дуже велика внутрішньополітична та соціально-економічна різниця» між Україною та Росією;

по-друге, в Україні

«дуже велика кількість самостійних партій, які цій зовнішній формі надали б багатий матеріал для агітації проти українського москвофільства».

Відтак він уважав за необхідне проводити політику

«фактичного підпорядкування зі збереженням формальної самостійності».

А. Йоффе наполягав, що для проведення такої політики необхідно стабільний організаційний та політичний зв'язок із Москвою:

«Але зараз цього зв'язку немає, навіть на жоден із листів відповіді не отримав. Тому неминуча дещо більша самостійність місцевих центральних органів (так у тексті. – Р. П., тобто центральних українських органів влади) у порівнянні з самостійністю наших обласних чи окружних організацій. Але для того, щоб ця самостійність не переросла у “самостійництво” потрібний постійний зв'язок із Центром, постійне отримання хоча б загальних директив, призначення на керівні посади місцевих людей, самостійництвом не заражених, місцевий контроль для припинення самостійництва, адже контролювати можна лише на місці».

Для проведення такого контролю нарком А. Йоффе пропонував призначати в Україну особливоуповноважених із Центру⁵¹.

Саме в такий вир подій потрапив наприкінці березня 1919 р. посланець Ф. Дзержинського М. Лацис, який мав стати одним із представників радянської Росії, на котрого голова ВЧК покладав надії щодо приборкання «української стихії» в розбудові підконтрольних органів «боротьби з контрреволюцією». Але М. Лацис, виходячи з місцевих умов, певним чином діяв в унісон із місцевим керівництвом. Така позиція голови ВУЧК роздратувала Ф. Дзержинського, викликавши звинувачення у «самостійництві» й політичній нелояльності до РКП(б).

Відтак цілком закономірним було ухвалення на наступному засіданні Організаційного бюро, 23 липня 1919 р., ініційованої Ф. Дзержинським постанови про розпуск ВУЧК і підпорядкування всіх надзвичайних комісій України ВЧК, делегування одного із членів останньої для інформування РНК УСРР щодо цього рішення й контролю «місцевих ЧК». Того ж дня відповідне

⁵¹ РГАСПИ, ф. 17, оп. 84, д. 12, л. 3.

рішення на бланку ВЧК РСФРР підписали Ф. Держинський, Д. Курський, Л. Красін⁵².

Але на практиці ліквідація ВУЧК пройшла у середині серпня 1919 р., збігшись із захопленням Києва військами С. Петлюри та А. Денікіна. На засіданні РНК УСРР від 16 серпня, за два тижні до евакуації з міста більшовицького уряду, було ухвалено рішення про ліквідацію ВУЧК «в порядку скорочення штатів». Співробітників направляли в розпорядження ВЧК (зокрема, такий наказ 1 вересня 1919 р. отримав член колегії ВУЧК, завідувачий секретно-оперативним відділом В. Балицький)⁵³. Усі «справи» передавалися Київській ЧК, яку очолив М. Лацис і керівництво котрої зобов'язувалося контролювати й інструктувати «всі надзвичайні комісії» на території України⁵⁴.

Подальші воєнні дії впродовж вересня–листопада 1919 р. практично унеможливили формування відповідних органів. Але після вступу частин Червоної армії на територію республіки Організаційне бюро ЦК РКП(б) 9 листопада 1919 р. ухвалило постанову про «тимчасове поширення дії наркоматів РСФРР на звільненій території»⁵⁵. Безпосередньо це стосувалося й діяльності надзвичайних комісій.

Паралельно ВЧК почала формувати кадри для створення надзвичайної комісії в Україні. На засіданні президії 5 листопада 1919 р. було ухвалено рішення про її формування, для чого відряджалася група співробітників ВЧК, зокрема В. Балицький (голова), Овчинников (завідуючий оперативною частиною), Твердохлебов (завідуючий слідчою частиною), П. Вальтер (завідуючий господарською частиною), Поляков, Рубінштейн, Ігнатов, Оппельбаум, Польовий, Григор'єв і Баранов⁵⁶. Але кандидатура В. Балицького, імовірно, видалася не надто автори-

⁵² РГАСПИ, ф. 17, оп. 112, д. 6, л. 146, 148.

⁵³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 13, спр. 408, т. 2, арк. 231.

⁵⁴ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – С. 117.

⁵⁵ РГАСПИ, ф. 17, оп. 112, д. 10, л. 17.

⁵⁶ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 408, т. 2, арк. 235.

тетною як на місце голови надзвичайної комісії України, тож у листопаді 1919 р. він з'явився в Києві з мандатом ВЧК на посаду голови Київської губернської надзвичайної комісії⁵⁷.

Також 22 листопада 1919 р. Організаційне бюро ЦК РКП(б) підтримало пропозицію Ф. Дзержинського про направлення в розпорядження Українського ревкому для налагодження «чекістської роботи» заступника голови Московської ЧК, члена президії ВЧК В. Манцева

«з тим, щоб ЧК на Україні були безпосередньо й безумовно підпорядковані ВЧК, як це передбачалося червневим договором про союз республік».

Також голова ВЧК наполягав на демобілізації колишніх відповідальних співробітників ЧК з армії для відрядження їх на роботу у «звільнені губернії України». Постанова Оргбюро ЦК РКП(б) зобов'язувала начальника політуправління Реввійськради РСФРР Х. Раковського за поданням Ф. Дзержинського відкликати чекістів із фронтових підрозділів для роботи в Україні⁵⁸. Фактично почалося відновлення структур більшовицької «таємної політичної поліції» на українській території. Ф. Дзержинський сподівався, що ліквідація Українського фронту й об'єднання військових зусиль республік під єдиним командуванням РВС РСФРР, а також політичний вплив кремлівського керівництва на українських партійно-радянських лідерів повністю забезпечить підконтрольність місцевих органів державної безпеки.

Таким чином, створення ВУЧК та її підпорядкування наприкінці 1918 р. стало одним із чинників політичного конфлікту між «правими» та «лівими» в Тимчасовому робітничо-селянському уряді. У результаті ВУЧК фактично опинилася в подвійному підпорядкуванні голови уряду Г. П'ятова (представника «лівих») і завідуючого відділом внутрішніх справ уряду В. Аверіна (представника «правого крила»).

Зважаючи на прояви «самостійництва» серед керівництва «надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією» в Україні

⁵⁷ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 408, т. 2, арк. 232.

⁵⁸ РГАСПИ, ф. 17, оп. 112, д. 10, л. 35.

та авторитетність українських небільшовицьких партій упродовж 1919 р. голова ВЧК Ф. Дзержинський намагався позбутися ВУЧК як загальноукраїнського органу держбезпеки, повністю підпорядкувавши місцеві ЧК безпосередньо керівництву Всеросійської надзвичайної комісії.

Подкур Р. Ф. Дзержинский во взаимоотношениях ВЧК и ВУЧК в 1919 г.

В статье исследуется роль Ф. Дзержинского в формировании взаимоотношений между ВЧК и ВУЧК в 1919 г.

Ключевые слова: Ф. Дзержинский, М. Лацис, ВЧК, ВУЧК.

Podkur R. F. Dzerzhinskiy in Relationship VChK and VUChK in 1919

The article examines the role of relationships in shaping F. Dzerzhinskiy VChK and VUChK in 1919.

Key words: F. Dzerzhinskiy, M. Latsis, VChK, VUChK.

УДК: 355.34; 356.35 (477) [1933 р.]

Віктор САВЧЕНКО*

**Паризька шпигунка із «Чорного хреста»
(справа одеського анархістського підпілля 1933 р.)**

Досліджується діяльність анархістських груп у радянській Україні наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. На прикладі архівно-кримінальної справи висвітлюються спроби ДПУ розкрити підпільну мережу анархістської конспірації, зв'язки анархістів СРСР з їхніми однодумцями у Франції.

Ключові слова: анархісти, слідство, арешти, еміграція, ДПУ, Одеса, Париж.

Дослідження діяльності анархістів у радянській Україні в 1920–1930-х рр. зумовлене певними труднощами. У зазначений

---

* Савченко Віктор Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент Одеського університету внутрішніх справ.